

Anna Czubaj

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

EDUKACJA DLA BEZPIECZEŃSTWA W PROGRAMACH SZKOLNYCH NA WSZYSTKICH ETAPACH EDUKACYJNYCH W LATACH 1999-2014

Streszczenie

Poddając analizie programy nauczania obowiązujące w przedszkolu, szkole podstawowej, gimnazjum i w szkole ponadgimnazjalnej można zauważyć, że elementy edukacji dla bezpieczeństwa są obecne na każdym z tych etapów. Począwszy od I etapu edukacyjnego uczniowie poznają zasady gwarantujące bezpieczeństwo, zagrożenia ze strony świata ludzi, roślin i zwierząt, uczą się zachowania w sytuacji zagrożenia (jak i kogo powiadomić, gdzie szukać pomocy). Na kolejnych etapach treści te są poszerzane (m. in. o bezpieczeństwo w ruchu drogowym, udzielanie pierwszej pomocy, zagrożenia czasu pokoju i okresu wojny), zmienia się także sposób organizacji nauczania (odrębny przedmiot od III etapu edukacyjnego), a wszystko to w celu jak najlepszego przygotowania młodego człowieka do odpowiedniego reagowania na zagrożenia, których katalog stale się powiększa.

Wprowadzenie

Edukacja dla bezpieczeństwa najczęściej kojarzona jest z przedmiotem edukacyjnym obowiązującym obecnie w gimnazjum oraz szkole ponadgimnazjalnej. Jest to pojęcie o wiele szersze, o czym świadczą definicje i opracowania oraz konferencje poświęcone temu zagadnieniu. Niejednokrotnie także edukację dla bezpieczeństwa omawia się w zestawieniu z edukacją obronną, wskazuje podobieństwa i różnice w znaczeniu tych pojęć.

Celem niniejszego opracowania jest pokazanie, że edukacja dla bezpieczeństwa prowadzona jest nie tylko w gimnazjach i szkołach ponadgimnazjalnych, a na wszystkich etapach edukacyjnych. Począwszy od wychowania przedszkolnego, poprzez nauczanie początkowe, szkołę podstawową, a kończąc na gimnazjum i szkole ponadgimnazjalnej. W niniejszym opracowaniu ukazane zostaną treści związane z kwestią bezpieczeństwa, obronności, zagrożeń, odpowiedzialności za siebie i innych. Zaprezentowane treści pokażą zmiany, jakie następowały w programach nauczania w wyniku kolejnych reform Ministerstwa Edukacji Narodowej. Na przestrzeni 5 lat ministerstwo przeprowadziło aż cztery takie reformy. Nie zawsze zmiany te przynosiły lepsze efekty. Warto, zatem zagłębić się w przepisy prawa oświatowego i ocenić, jak reformy programowe wpłynęły na jakość i za-

kres nauczania edukacji dla bezpieczeństwa na wszystkich etapach edukacyjnych.

Pojęcie edukacji dla bezpieczeństwa

Określenie „edukacja dla bezpieczeństwa” można intuicyjnie rozumieć jako uczenie, wychowanie, szkolenie w zakresie zachowania bezpieczeństwa. Bezpieczeństwo jest z kolei definiowane jako: „stan, który daje poczucie pewności i gwarancje jego zachowania oraz szanse na doskonalenie. Jest to jedna z podstawowych potrzeb człowieka. To całokształt przedsięwzięć, form oraz sposobów organizowania i kształtowania rzeczywistości otaczającej ludzi w celu zapewnienia im właściwych warunków funkcjonowania. Bezpieczeństwo jest podstawową potrzebą świata. Dotyczy państw, grup społecznych i każdego człowieka, a jego brak wywołuje niepokój i poczucie zagrożenia”¹.

Czy dzisiaj ta podstawowa potrzeba jest zaspokojona? Każdego dnia środki masowego przekazu informują o zachwianiu stanu bezpieczeństwa, zalewają nas informacje o zagrożeniach zdrowia, życia, wolności i podstawowych potrzeb ludzi w różnych zakątkach świata. Doniesienia medialne pokazują, jak wielu ludzi codziennie doświadcza przemocy, spotyka się z agresją, atakami terrorystycznymi, konfliktami zbrojnymi, żyje w ciągłym strachu. W krajach uważanych za bezpieczne, niespodziewanie dochodzi do mordowania niewinnych ludzi, zarówno na ulicach, jak i w szkołach, urzędach, ośrodkach kultury i sztuki. Niejednokrotnie zagrożeniem dla człowieka jest również przyroda: klęski żywiołowe, susza, pożary, huragany, trzęsienia ziemi, powodzie. To wszystko sprawia, że rodzą się pytania o to, czy można zapobiec takim sytuacjom, czy można zminimalizować skutki tych tragedii, czy można się do nich przygotować. Z całą pewnością odpowiednie przygotowanie do radzenia sobie w trudnych sytuacjach, odpowiednia i szybka reakcja w sytuacjach zagrożenia może uratować zdrowie, a nawet życie człowieka.

Za bezpieczeństwo narodu i jednostki odpowiedzialne są specjalne służby, instytucje, organizacje pozarządowe i społeczne, w należyty sposób wyposażone i przeszkolone. Jednakże troska o bezpieczeństwo jest zadaniem każdego człowieka, dlatego niezmiernie ważne jest stworzenie odpowiedniego systemu edukacyjnego, który przygotowuje obywateli do skutecznego realizowania tego zadania.

„Przygotowanie młodego człowieka do bezpieczeństwa stanowi zasadniczy składnik edukacyjnej misji, dlatego, że określa jego funkcje zarówno

¹ A. Pieczywok, *Edukacja dla bezpieczeństwa w warunkach zmian społecznych i kulturowych*, „Zeszyty Naukowe AON” 2012, nr 3(88), s. 50.

jako jednostki działającej pośród innych ludzi zespolonych ważnym celem, jak i ukazuje jakość starań wychowawców, którzy wpływają na wszystkie interakcje mające jakiś sens. A ten w uproszczeniu odkrywamy w służbowych stosunkach międzyludzkich tworzonych na drodze edukacji, od której zależy harmonijny rozwój układu zwanego społeczeństwem. Reguła ta obowiązuje głównie w jego mikrostrukturach (konkretne grupy), w których postawy społeczne zależą w poważnej mierze od przygotowania osoby do obowiązków służących bezpieczeństwu”².

Przygotowanie to początkowo miało formę wychowania obronnego definiowanego jako: „system działalności szkoły, instytucji paramilitarnych, młodzieży szkolnej i akademickiej, którego celem było przygotowanie młodego pokolenia do obrony własnego kraju oraz zapewnienia młodzieży odpowiedniego rozwoju fizycznego i moralnego. Wychowanie obronne sprowadzało się do wyposażenia jej w świadomości i sprawności oraz inne środki niezbędne do zabezpieczenia lub odparcia wszelkiej napaści na jego terytorium”³.

Zagadnienie edukacji obronnej i edukacji dla bezpieczeństwa było tematem szerokich badań prowadzonych w latach dziewięćdziesiątych XX wieku. Badania te były w pewnym sensie: „poszukiwaniem denotacji tych terminów i uwalnianiem się od przywołanej definicji. Skutkiem tego jest dziś odnoszenie edukacji obronnej i edukacji dla bezpieczeństwa do zagadnień szeroko rozumianej obronności, [...] umiejętności radzenia sobie z wszelkimi zagrożeniami, od zagrożeń czasu pokoju przez zagrożenia czasu kryzysu po zagrożenia czasu działań orężnych”⁴.

„Edukacji obronnej społeczeństwa przypisuje się zadanie i rolę polegające na przygotowaniu do przeciwstawiania się licznym zagrożeniom. Natomiast edukacja dla bezpieczeństwa wykracza poza powyższe ramy i uwzględnia także radzenie sobie z wyzwaniem”⁵.

Ministerstwo Edukacji Narodowej i Sportu na Międzynarodowym Seminarium *Edukacja dla bezpieczeństwa w krajach Grupy Wyszehradzkiej*, które odbyło się w dn. 19-21 maja 2004 r. w Warszawie, określiło edukację dla bezpieczeństwa jako dział edukacji narodowej, którego głównym celem

² M. Adamkiewicz, *Cele wychowania żołnierzy polskich w warunkach sojuszu z NATO*, [w:] *Międzynarodowe i wewnętrzne aspekty członkostwa Polski w NATO*, red. W. Fehler, J. Tymanowski, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 1999, s. 133-134.

³ W. Okoń, *Słownik pedagogiczny*, PWN, Warszawa 1975, s. 335.

⁴ J. Świniarski, *Edukacja dla bezpieczeństwa jako najnowsza koncepcja wychowania metawojkowego i metaobronnego czasów globalizacji*, [w:] *Współczesne trendy w edukacji dla bezpieczeństwa. Kształcenie – wychowanie – motywowanie*, red. T. Szczurek, WAT, Warszawa 2011, s. 20.

⁵ G. Wierzbicki, *Przygotowanie obronne społeczeństwa. Tradycyjne i współczesne ujęcie problematyki*, [w:] *Uwarunkowania procesu edukacji dla bezpieczeństwa*, red. nauk J. Kunikowski, UPH Siedlce 2012, s. 37.

jest przygotowanie młodzieży do racjonalnych zachowań w obliczu zagrożeń cywilizacyjnych i militarnych.

Głównym celem edukacji dla bezpieczeństwa jest: „upowszechnianie świadomości i wiedzy o źródłach, charakterze i skutkach zagrożeń dnia codziennego i w sytuacjach nadzwyczajnych oraz opanowania umiejętności rozpoznawania, zapobiegania i przeciwstawienia się tym zagrożeniom”⁶. Tak rozumiana edukacja „ściśle wiąże się z wychowaniem patriotycznym, obywatelskim, moralnym, obronnym, ekologicznym i fizycznym. Jako składnik szeroko pojmowanego wychowania ma za zadanie ukierunkowywać i scalać wszelkie wysiłki pedagogiczne sprzyjające kształtowaniu postaw patriotyczno – obronnych”⁷.

Edukacja dla bezpieczeństwa jest procesem ciągłym obejmującym szereg działań, do których należą m. in.:

- przekazywanie wiedzy w zakresie występowania zagrożeń,
- kształtowanie „bezpiecznych” zachowań i postaw,
- motywowanie do podejmowania działań mających na celu zapewnienie bezpieczeństwa,
- upowszechnianie koniecznej wiedzy i umiejętności z zakresu przeciwdziałania zagrożeniom,
- uświadamianie skali oraz rodzaju potrzeb w sytuacjach trudnych,
- rozwijanie poczucia odpowiedzialności za podejmowanie określonych działań,
- wyrabianie odpowiednich nawyków (zachowań) w sytuacjach zagrożenia,
- pielęgnowanie wartości w odniesieniu do życia i zdrowia człowieka⁸.

Nauki o bezpieczeństwie w przepisach prawa oświatowego

Aktem prawnym regulującym kwestie edukacji jest *Ustawa o systemie oświaty*⁹, która w art. 1 ust. 16 jako jedno z podstawowych zadań systemu oświaty określa upowszechnianie wśród dzieci i młodzieży wiedzy o bezpieczeństwie oraz kształtowanie właściwych postaw wobec zagrożeń i sytuacji nadzwyczajnych.

Od 1 września 1999 r. obowiązują w polskiej oświacie następujące etapy edukacyjne:

⁶ A. Jankowska, A. Wiśniewska, *Edukacja dla bezpieczeństwa. Informacja*, MSWiA, Departament Bezpieczeństwa i Porządku Publicznego, Warszawa 2004, s. 58.

⁷ W. Fehler, *Bezpieczeństwo wewnętrzne współczesnej Polski. Aspekty teoretyczne i praktyczne*, Warszawa 2012, s. 199.

⁸ J. Gołębiowski, *Edukacja dla bezpieczeństwa*, „Edukacja dla bezpieczeństwa. Czasopismo dla dyrektorów i nauczycieli”, styczeń-luty 2001, nr 1(2) s. 50-54.

⁹ *Ustawa z dnia 7 września 1991 o systemie oświaty (Dz. U. z 2004, Nr 256, poz.2572 z póź, zm.)*.

- wychowanie przedszkolne
- I etap (edukacja wczesnoszkolna) – klasy I-III szkoły podstawowej
- II etap – klasy IV-VI szkoły podstawowej
- III etap – gimnazjum
- IV etap – szkoły ponadgimnazjalne (liceum, liceum uzupełniające, technikum, zasadnicza szkoła zawodowa)

Wprowadzenie reformy wymusiło konieczność zmian treści i metod nauczania we wszystkich typach szkół. Po roku 2000 nastąpiły kolejne zmiany w programach nauczania, najważniejsze z nich związane były z porozumieniem podpisanym przez Ministra Edukacji Narodowej i Ministra Obrony 21 października 2008 r. Porozumienie dotyczyło współpracy przy realizacji programu *Tradycja zobowiązuje* oraz w zakresie edukacji obywatelskiej, patriotycznej i proobronnej młodzieży szkolnej. Ponowne zmiany spowodowane były ustawą z dnia 22 maja 2009 r. o zmianie ustawy o powszechnym obowiązku obrony Rzeczypospolitej Polskiej oraz ustawy o kulturze fizycznej¹⁰, która wprowadziła przedmiot edukacja dla bezpieczeństwa do gimnazjum od roku szkolnego 2009/2010 oraz do zasadniczych szkół zawodowych, liceów i techników od roku szkolnego 2012/2013. W szkołach ponadgimnazjalnych edukacja dla bezpieczeństwa zastąpiła dotychczas realizowany przedmiot przysposobienie obronne. Sposób realizacji nowego przedmiotu został określony w Rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej z dnia 28 sierpnia 2009 r.¹¹

Elementy edukacji dla bezpieczeństwa w wychowaniu przedszkolnym

Wychowanie przedszkolne obejmuje wspomaganie rozwoju i wczesną edukację dzieci od trzeciego roku życia do rozpoczęcia nauki w klasie pierwszej szkoły podstawowej. Celem wychowania przedszkolnego jest wspomaganie i ukierunkowywanie rozwoju dziecka zgodnie z jego wrodzonym potencjałem i możliwościami rozwojowymi w relacjach ze środowiskiem społeczno-kulturowym i przyrodniczym. Wynikające z powyższego celu zadania, dostosowane do potrzeb i możliwości rozwojowych dziecka, nauczyciel realizuje w ramach określonych obszarów edukacyjnych. W załączniku do *Rozporządzenia w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół z 2002 r.*¹² w obszarze II *Nabywanie umiejętności poprzez działanie* można

¹⁰ Dz. U. z 2009, nr 97, poz. 801

¹¹ Dz. U. z 2009, nr 139, poz. 1131

¹² Załącznik nr 1 do Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 26 lutego 2002 r. (Dz. U. z 2002, Nr 51, poz. 458).

odnaleźć treści związane z edukacją dla bezpieczeństwa, a mianowicie: „uczenie zasad postępowania warunkujących bezpieczeństwo dziecka”. Zapis ten został rozbudowany w rozporządzeniu z 2007 r.¹³ poprzez dodanie słów „ze szczególnym uwzględnieniem bezpieczeństwa ruchu drogowego.”

Podstawa programowa wychowania przedszkolnego z 2008 r.¹⁴ wśród obszarów rozwoju, wychowania i kształcenia zawiera już o wiele więcej treści związanych z edukacją dla bezpieczeństwa, dotyczących wdrażania dzieci do dbałości o bezpieczeństwo własne oraz innych. Dziecko kończące przedszkole i rozpoczynające naukę w szkole podstawowej:

- wie, jak trzeba zachować się w sytuacji zagrożenia i gdzie można otrzymać pomoc, umie o nią poprosić;
- orientuje się w bezpiecznym poruszaniu się po drogach i korzystaniu ze środków transportu;
- zna zagrożenia płynące ze świata ludzi, roślin oraz zwierząt i unika ich;
- wie, że nie może samodzielnie zażywać lekarstw i stosować środków chemicznych (np. środków czystości);
- próbuje samodzielnie i bezpiecznie organizować sobie czas wolny w przedszkolu i w domu; ma rozeznanie, gdzie można się bezpiecznie bawić, a gdzie nie.

Zagadnienia edukacji dla bezpieczeństwa realizowane na I i II etapie edukacyjnym

Kształcenie na I etapie jest łagodnym przejściem od wychowania przedszkolnego do edukacji prowadzonej w systemie szkolnym. Ma ono charakter zintegrowany, obejmuje klasy I – III szkoły podstawowej. II etap edukacyjny obejmuje kolejne trzy lata, czyli klasy IV – VI szkoły podstawowej.

Pierwsze zapisy dotyczące omawianych zagadnień pojawiają się w treściach podstawy programowej z 1999 r.¹⁵ W nauczaniu początkowym nauczyciel na zajęciach powinien realizować działania edukacyjne obejmujące bezpieczeństwo, w tym poruszanie się po drogach publicznych, rozpoznawanie sygnałów alarmowych o niebezpieczeństwie. Dla starszych uczniów treści dotyczące bezpieczeństwa realizowane były głównie na wychowaniu prozdrowotnym. Podstawa programowa dla edukacji prozdrowotnej formułuje następujące zadania dla szkoły:

¹³ Załącznik nr 1 do Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 sierpnia 2007 r. (Dz. U. z 2007 r. Nr 157, poz. 1100).

¹⁴ Załącznik nr 1 do Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. (Dz. U. z 2009 r., nr 4, poz. 17).

¹⁵ Załącznik nr 1 do Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 15 lutego 1999 r. (Dz.U. z 1999 r. Nr 14, poz.128).

1. Stwarzanie warunków do kształtowania zachowań sprzyjających zdrowiu i bezpieczeństwu.
2. Rozbudzanie zainteresowania dziecka własnym zdrowiem i rozwojem, ułatwianie nabywania podstawowych umiejętności dbania o swoje zdrowie.
3. Poznawanie zagrożeń cywilizacyjnych oraz nabycie umiejętności właściwego zachowania się w przypadku kontaktu z przedmiotami niebezpiecznymi, toksycznymi, łatwopalnymi, wybuchowymi, niewybuchami i niewypałami.

Wśród treści nauczania zawarte zostały takie zagadnienia jak: bezpieczeństwo na drodze podczas gier i zabaw ruchowych; pierwsza pomoc w niektórych urazach.

- radzenie sobie w sytuacjach trudnych i umiejętność szukania pomocy; zachowania sprzyjające i zagrażające zdrowiu.
- poznawanie zagrożeń cywilizacyjnych oraz nabycie umiejętności właściwego zachowania się w przypadku kontaktu z przedmiotami niebezpiecznymi, toksycznymi, łatwopalnymi, wybuchowymi, niewybuchami i niewypałami.
- ochrona przed zagrożeniami naturalnymi i cywilizacyjnymi.

Powyższe zagadnienia realizowane były w klasach III oraz IV – VI z wykorzystaniem programu nauczania *Elementy ratownictwa i obrony cywilnej*¹⁶.

Celem kształcenia i wychowania w pierwszym etapie jest wspomaganie wszechstronnego i harmonijnego rozwoju ucznia. Podczas zajęć nauczyciel zmierza do wyrobienia w wychowanku umiejętności działania w różnych sytuacjach szkolnych i pozaszkolnych. W ramach realizacji założonych celów, ustalonych na podstawie treści programowych uczeń powinien:

- nabyć umiejętności niezbędne do udzielania pierwszej pomocy,
- przygotować się do zachowań bezpiecznych na drodze, w czasie zabaw i gier,
- wdrożyć ostrożne posługiwanie się niebezpiecznymi narzędziami,
- nabyć umiejętności wzywania pogotowia ratunkowego,
- wykształcić w sobie gotowość niesienia pomocy poszkodowanym.

Drugi etap zgodnie z wprowadzonymi od klasy IV, obok bloków programowych, ścieżkami edukacyjnymi, ma uświadomić uczniom:

- zachowania sprzyjające bezpieczeństwu ludzi i przyrody,
- potrzebę kształtowania zachowań sprzyjających zdrowiu i bezpieczeństwu,

¹⁶ Program zatwierdzony do użytku szkolnego przez MEN dnia 15 marca 1999 r. (decyzja nr DKW – 4014 – 30/99).

- mnogość zagrożeń cywilizacyjnych oraz umiejętności właściwego zachowania się w przypadku kontaktu z przedmiotami niebezpiecznymi, łatwopalnymi, toksycznymi, wybuchowymi, niewybuchami czy niewypałami,
- umiejętność niesienia pierwszej pomocy w niektórych urazach,

Jak widać już na etapie szkoły podstawowej położony był duży nacisk na wyrobienie praktycznych umiejętności radzenia sobie w sytuacjach kryzysowych.

Zmiany wprowadzone w 2007 r.¹⁷ w niewielkim stopniu rozbudowały nauczane treści dotyczące bezpieczeństwa. Wśród celów ogólnych dla pierwszego i drugiego etapu zawarty został zapis o kształtowaniu potrzeb i umiejętności dbania o własne ciało, zdrowie i sprawność fizyczną, wyrabianiu czujności wobec zagrożeń dla zdrowia fizycznego, psychicznego i duchowego oraz kształtowaniu nawyków i umiejętności związanych z bezpiecznym uczestnictwem w ruchu drogowym.

Z kolei zadania szkoły związane z realizacją ścieżki prozdrowotnej w klasach IV – VI zostały rozbudowane o zagrożenia cywilizacyjne i społeczne oraz tworzenie warunków do kształtowania umiejętności właściwego zachowania się podczas:

- kontaktu z przedmiotami niebezpiecznymi, toksycznymi, łatwopalnymi,
- wybuchowymi, niewybuchami i niewypałami,
- gier zespołowych i zabaw ruchowych,
- konfliktu w relacjach społecznych.

W treściach nauczania doprecyzowane zostały zagrożenia, przed którymi uczniowie powinni umieć się ochronić. Wśród zagrożeń naturalnych wskazane zostały powodzie, pożary, huragany, śnieżyce, mrozy, susze, trzęsienie ziemi, natomiast zagrożenia cywilizacyjne i społeczne omawiane z uczniami to molestowanie seksualne, przypadki nierządu wśród nieletnich.

Reforma programowa z 2008 roku przyniosła duże zmiany zarówno w treści nauczania, jak też w sposobie formułowania celów. Wiadomości i umiejętności, które uczeń zdobywa w szkole podstawowej opisane są, zgodnie z ideą europejskich ram kwalifikacji, w języku efektów kształcenia¹⁸. Cele kształcenia sformułowane są w języku wymagań ogólnych, a treści nauczania oraz oczekiwane umiejętności uczniów sformułowane są w języku wymagań szczegółowych. W podstawie programowej nie ma

¹⁷ Załącznik nr 2 do rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 sierpnia 2007 r. (Dz. U. z 2007 r. Nr 157, poz. 1100).

¹⁸ Zalecenie Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 23 kwietnia 2008 r. w sprawie ustanowienia europejskich ram kwalifikacji dla uczenia się przez całe życie (2008/C111/01).

już ścieżek edukacyjnych, ich treści umieszczone zostały w poszczególnych przedmiotach edukacyjnych.

W nowej podstawie programowej kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych¹⁹ w odniesieniu do edukacji wczesnoszkolnej, treści i umiejętności związane z edukacją dla bezpieczeństwa odnajdujemy w zagadnieniach dotyczących nauczania edukacji przyrodniczej:

- uczeń zna zagrożenia dla środowiska przyrodniczego ze strony człowieka: wypalanie łąk i ściernisk, zatrucie powietrza i wód, pożary lasów, wyrzucanie odpadów i spalanie śmieci, itp.
- uczeń chroni przyrodę: nie śmieci, szanuje rośliny, zachowuje ciszę w parku i w lesie, pomaga zwierzętom przetrwać zimę i upalne lato,
- uczeń zna zagrożenia ze strony zwierząt (niebezpieczne i chore zwierzęta) i roślin (np. trujące owoce, liście, grzyby) i wie jak zachować się w sytuacji zagrożenia,
- uczeń zna zagrożenia ze strony zjawisk przyrodniczych, takich jak burza, powódź, huragan, pożar, i wie jak zachować się w sytuacji zagrożenia.

Na zajęciach technicznych uczniowie poznają zagrożenia wynikające z niewłaściwego używania narzędzi i urządzeń technicznych oraz jak bezpiecznie poruszać się po drogach (w tym na rowerze) i korzystać ze środków komunikacji, a także jak zachować się w sytuacji wypadku, np. powiadomić dorosłych. Duży nacisk kładzie się również na znajomość numerów telefonów alarmowych. W ramach edukacji społecznej uczniowie poznają zagrożenia ze strony ludzi (do kogo, i w jaki sposób zwrócić się o pomoc), miejsca gdzie można bezpiecznie organizować zabawy, a gdzie nie można i dlaczego.

W klasach IV-VI uczniowie na lekcjach przyrody poznają zasady udzielania pierwszej pomocy w niektórych urazach (stłuczenia, zwichnięcia, skaleczenia, złamania, ukąszenia, użądlenia), uczą się wezwać pomoc w różnych sytuacjach, poznają przykłady zachowań i sytuacji, które mogą zagrażać zdrowiu i życiu człowieka (np. niewybuchy i niewypały, pożar, wypadek drogowy, jazda na łyżwach lub kąpiel w niedozwolonych miejscach), poznają znaczenie symboli umieszczonych np. na opakowaniach środków czystości, a także podstawowe zasady bezpiecznego zachowania się w domu, w tym posługiwania się urządzeniami elektrycznymi, korzystania z gazu, wody.

Na zajęciach technicznych uczniowie poznają zasady bezpiecznego uczestniczenia w ruchu drogowym jako pieszy, pasażer i rowerzysta.

¹⁹ Załącznik nr 2 do Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. (Dz. U. z 2009 r., nr 4, poz. 17).

W zajęciach wychowania fizycznego wyodrębniony został blok tematyczny *Bezpieczna aktywność fizyczna i higiena osobista*. W ramach tego bloku uczeń kończąc szkołę podstawową:

- omawia sposoby postępowania w sytuacji zagrożenia zdrowia lub życia;
- korzysta bezpiecznie ze sprzętu i urządzeń sportowych;
- stosuje zasady samoasekuracji;
- omawia zasady bezpiecznego zachowania się nad wodą i w górach;
- omawia sposoby ochrony przed nadmiernym nasłonecznieniem;

Edukacja dla bezpieczeństwa w gimnazjum

1 września 1999 r. uczniowie po raz pierwszy rozpoczęli naukę w gimnazjum. Na tym etapie nauczyciele wprowadzają uczniów w świat wiedzy naukowej, wdrażają ich do samodzielności, pomagają im w podejmowaniu decyzji dotyczącej kierunku dalszej edukacji i przygotowują do aktywnego udziału w życiu społecznym.

Nowa reforma oświaty nie tylko zrewolucjonizowała system kształcenia, ale także wprowadziła plan nauczania dotyczący zajęć z edukacji obronnej. W gimnazjum oprócz programów nauczania nauczyciele wszystkich przedmiotów zostali zobowiązani do realizacji ścieżek edukacyjnych, jedną z nich była Obrona Cywilna. Celem tej ścieżki edukacyjnej było przygotowanie uczniów do prawidłowego współdziałania w przypadku wystąpienia zagrożenia zbiorowego. Zadania szkoły w tym zakresie przedstawiały się następująco:

- kształcenie umiejętności udzielania pierwszej pomocy w nagłych wypadkach,
- przekazywanie uczniom wiedzy o zasadach zachowania się w stanach zagrożenia życia i zdrowia,
- uświadomienie uczniom znaczenia ochrony cywilnej (ludzi, środowiska i dóbr materialnych) i wykształcenia właściwych zachowań w sytuacjach zagrożeń.

Szczegółowe treści nauczania, które uczniowie poznawali na możliwie wszystkich przedmiotach sformułowane zostały w następujący sposób:

1. Główne zadania i organizacja sił i środków ochrony cywilnej w okresie pokoju; formacje obrony cywilnej,
2. Ostrzeżenie i alarmowanie ludności o zagrożeniach,
3. Ochrona przed skutkami powodzi, pożaru i innych zagrożeń,
4. Powszechny obowiązek ochrony,
5. Katastrofy drogowe i kolejowe – zasady zachowania się,
6. Źródła promieniowania jądrowego i jego skutki,

7. Sposoby znakowania substancji toksycznych (wybranych według katalogu ONZ),

8. Zasady pierwszej pomocy w nagłych wypadkach.

Uczniowie gimnazjum, jak widać, w szerokim zakresie nabywali wiedzę związaną z bezpieczeństwem. Podstawa programowa zakładała, że uczeń kończący gimnazjum powinien umieć oceniać wydarzenia zagrażające życiu i ujmować je w związku przyczynowo-skutkowe, przyjmować odpowiedzialność za zdrowie i życie własne oraz innych. Umiejętnością, która była kształtowana już na poprzednich etapach edukacyjnych, a na III etapie jeszcze bardziej doskonaloną było udzielanie pierwszej pomocy poszkodowanym.

Elementy edukacji dla bezpieczeństwa realizowane były również na innej ścieżce edukacyjnej – edukacja prozdrowotna. Wśród treści nauczania umieszczony został moduł *Bezpieczeństwo i pierwsza pomoc*, w ramach którego uczniowie poznawali przepisy bezpieczeństwa w domu, szkole, miejscu publicznym, potrzeby w zakresie bezpieczeństwa dzieci, osób starszych i niepełnosprawnych, ryzyko związane z różnymi rodzajami aktywności i sytuacjami życiowymi, jego oceną i odpowiedzialnością za jego podejmowanie. Moduł ten zakładał także wyposażenie uczniów w umiejętność udzielania pierwszej pomocy w najczęstszych przypadkach, wzywania pomocy w nagłych wypadkach, zachowania w sytuacjach katastrof.

Zmiany wprowadzone do podstawy programowej w 2002 r. nie wpłynęły na zakres i sposób nauczania powyższych treści, natomiast w 2007 r. zmiany widoczne były w określeniu celu ogólnego edukacji obronnej, zadaniach szkoły i treściach nauczania.

W zmienionej podstawie programowej²⁰ sformułowany cel zakładał przygotowanie uczniów do prawidłowego działania i współdziałania w przypadku wystąpienia zagrożenia bezpieczeństwa życia, zdrowia, mienia oraz środowiska. W zadaniach szkoły zmieniono zapis o udzielaniu pierwszej pomocy na kształcenie umiejętności postępowania w nagłych wypadkach oraz dopisano nowe zadanie – uświadomienie zasad związanych z respektowaniem prawa, w szczególności przepisów dotyczących praw człowieka, jego bezpieczeństwa, życia i zdrowia. Katalog treści nauczania wzbogacony został o następujące zagadnienia:

- katastrofy komunikacyjne, techniczne i budowlane – zasady zachowania się (dotychczas omawiane były tylko katastrofy drogowe i kolejowe);

²⁰ Załącznik nr 2 do rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 sierpnia 2007 r. (Dz. U. z 2007 r. Nr 157, poz. 1100).

- wybrane zagadnienia prawne dotyczące zachowania w sytuacji zagrożenia bezpieczeństwa życia i zdrowia (w szczególności obrona konieczna);
- źródła prawa zawierające przepisy odpowiedzialności prawnej za dokonanie czynów prawnie zabronionych;
- organy odpowiedzialne za porządek i bezpieczeństwo wewnętrzne państwa.

Teoretyczne założenia edukacji obronnej były opracowane w sposób przemyślany, zawierały treści istotne dla bezpieczeństwa i obronności, jednakże nie były realizowane na zadawalającym poziomie, stąd zmiany, które zostały wprowadzone rozporządzeniem w 2008 roku²¹. Reforma zakładała realizację nowego przedmiotu *Edukacja dla bezpieczeństwa* w wymiarze jednej godziny w trzyletnim cyklu nauczania w gimnazjum od roku szkolnego 2009/2010. Nowy przedmiot zastąpił wyżej omawiane ścieżki edukacyjne.

W ramach tego przedmiotu w nowej podstawie programowej²² sformułowano następujące cele kształcenia (wymagania ogólne):

- znajomość powszechnej samoobrony i ochrony cywilnej (uczeń rozumie znaczenie powszechnej samoobrony i ochrony cywilnej);
- przygotowanie do działania ratowniczego (uczeń zna zasady prawidłowego działania w przypadku wystąpienia zagrożenia życia i zdrowia);
- nabycie umiejętności udzielania pierwszej pomocy (uczeń umie udzielać pierwszej pomocy w nagłych wypadkach).

Treści nauczania *Edukacji dla bezpieczeństwa* zawierają elementy wcześniej realizowane w ramach ścieżek edukacyjnych, w szczególności zagadnienia sformułowane dla *Edukacji obronnej*, poszerzone o wymagania szczegółowe sformułowane w odniesieniu do ucznia. Uczniowie, zatem poznają główne zadania ochrony ludności i obrony cywilnej, w jaki sposób chronić się przed skutkami różnorodnych zagrożeń (zasady ewakuacji, zagrożenia pożarowe, wypadki i katastrofy komunikacyjne), zagrożenia spowodowane promieniowaniem jądrowym, oznakowanie substancji toksycznych, system ostrzegania ludności o zagrożeniach, udzielanie pierwszej pomocy.

1 września 2009 r. weszło także w życie *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 28 sierpnia 2009 r. w sprawie sposobu realizacji edukacji dla bezpieczeństwa*²³. Rozporządzenie określa sposób prowadzenia zajęć,

²¹ *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół z dnia 23 grudnia 2008 r.* (Dz. U. z 2009 r., nr 4, poz. 17).

²² *Załącznik nr 4 do Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r.* (Dz. U. z 2009 r., nr 4, poz. 17).

²³ Dz. U. z 2009 r., nr 139, poz. 1131.

narzucając podział na grupy w oddziałach liczących więcej niż 30 uczniów podczas przeprowadzania ćwiczeń z udzielania pierwszej pomocy. Oddziały liczące nie więcej niż 30 uczniów mogą być dzielone na grupy za zgodą organu prowadzącego.

Edukacja dla bezpieczeństwa na IV etapie edukacyjnym

Opisywana już reforma programowa z 1999 r. wprowadziła zmiany również w szkołach ponadpodstawowych (późniejsze określenie szkoły ponadgimnazjalne). Na tym etapie edukacyjnym wiedza obronna przyjęła, w odróżnieniu od pozostałych etapów, charakter odrębnego przedmiotu – *Przysposobienie obronne*, realizowanego w wymiarze 2 godzin tygodniowo w całym cyklu nauczania. Podstawa programowa tego przedmiotu²⁴ w celach edukacyjnych zakładała przygotowanie uczniów do indywidualnego ratownictwa przedmedycznego w nagłych stanach zagrożenia życia i wypadkach, samopomocy, udzielania poszkodowanym niezbędnej i możliwej w danych warunkach pomocy, ukształtowaniu postaw ochrony życia i zdrowia własnego oraz innych osób, gotowości udzielania pomocy współobywatelom.

Realizowane na zajęciach z przysposobienia obronnego treści nawiązywały w swej tematyce do zagadnień poruszanych na wcześniejszych etapach edukacyjnych, jednak zdecydowanie obejmowały szerszy ich zakres. Przekazywane treści dotyczyły:

- zagrożeń ludności czasu pokoju i okresu wojny;
- podstawowych zadań Obrony Cywilnej w systemie obronnym Rzeczypospolitej Polskiej;
- wybranych zagadnień międzynarodowego prawa humanitarnego;
- ochrony ludności w ramach powszechnej samoobrony;
- ratownictwa i pomocy medycznej;
- terenoznawstwa.

Po zakończeniu realizacji zajęć uczeń powinien być wyposażony w podstawowe wiadomości na temat zagrożeń dla zdrowia i życia ludzkiego (wypadki, katastrofy, awarie oraz środki masowego rażenia), psychologicznych i społecznych problemów w sytuacji zagrożeń, klęsk, katastrof, groźnych awarii i wojny, zasad prowadzenia akcji ratunkowej w przypadkach nagłych stanów zagrożenia życia i wypadków, zagrożeń okresu pokoju i wojny, form spełniania powinności obywatelskiej na rzecz obronności państwa, zasad i sposobów powszechnej samoobrony ludności, międzynarodowych uregulowań prawnych dotyczących ochrony ludności i dóbr kultury w cza-

²⁴ Załącznik nr 2 do Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 15 lutego 1999 r. (Dz.U. z 1999 r. Nr 14, poz.128).

się pokoju i wojny. Efektem prowadzonej edukacji było wpojenie uczniom umiejętności rozpoznawania bezpośredniego zagrożenia zdrowia i życia ludzkiego, ratownictwa w nagłych stanach zagrożenia życia i wypadkach, samopomocy i udzielania pierwszej pomocy przedmedycznej poszkodowanym, posługiwania się improwizowanymi i etatowymi środkami, sprzętem ratowniczym oraz środkami zastępczymi, posługiwania się podręcznymi środkami przeciwpożarowymi, organizowania pomocy, alarmowania o zagrożeniu i wzywania pomocy zawodowej, zachowania się podczas ewakuacji z terenu zagrożonego, posługiwania się wybranymi przyrządami rozpoznania skażeń, posługiwania się środkami ochrony przed skażeniami.

Zmiany wprowadzone w 2002 r. podzieliły podstawę programową dla szkół ponadpodstawowych na dwa dokumenty: podstawę programową kształcenia ogólnego dla liceów ogólnokształcących, liceów profilowanych i techników²⁵ oraz podstawę programową kształcenia ogólnego dla zasadniczych szkół zawodowych²⁶.

W obu podstawach programowych treści dotyczące przysposobienia obronnego zostały sformułowane identycznie. Nowo sformułowany cel edukacyjny zakładał wyposażenie uczniów w wiedzę i umiejętności niezbędne do racjonalnych i skutecznych zachowań w przypadku wystąpienia zagrożeń indywidualnych i zbiorowych oraz przygotowanie do aktywnego uczestnictwa w przedsięwzięciach o charakterze obronnym. Treści nauczania zostały rozszerzone o nowe, istotne zagadnienia, takie jak:

- system obronności Rzeczypospolitej Polskiej;
- rodzaje sił zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej, ich charakterystyka i przeznaczenie;
- struktura i zadania Obrony Terytorialnej Rzeczypospolitej Polskiej;
- obrona cywilna;
- psychologiczne skutki sytuacji kryzysowych i sposoby radzenia sobie z nimi;
- rola jednostki w kształtowaniu bezpieczeństwa własnego i społecznego;
- służba wojskowa;
- podstawy planowania i organizowania działań;
- strzelectwo sportowe lub bieg na orientację.

Ponadto zagadnienia z zakresu edukacji dla bezpieczeństwa odnaleźć można także w treściach nauczania ścieżek edukacyjnych, za realizację których odpowiedzialni byli wszyscy nauczyciele w ramach swoich przed-

²⁵ Załącznik nr 4 do Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 26 lutego 2002 r. (Dz. U. z 2002, Nr 51, poz. 458).

²⁶ Załącznik 5 do Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 26 lutego 2002 r. (Dz. U. z 2002, Nr 51, poz. 458).

miotów. I tak w edukacji ekologicznej uczniowie poznawali zagrożenia cywilizacyjne związane z energetyką konwencjonalną i jądrową, problemy bezpieczeństwa biologicznego, np. inżynieria genetyczna. W ramach edukacji europejskiej uczniowie zapoznawali się z tematyką bezpieczeństwa europejskiego w wymiarze międzynarodowym i wewnętrznym oraz bezpieczeństwa Polski w ramach Unii Europejskiej i w NATO. Edukacja prozdrowotna wyposażała uczniów w wiadomości związane z identyfikowaniem i podejmowaniem ryzyka, zachowaniami bezpiecznymi w codziennym życiu, troską o bezpieczeństwo innych, korzystaniem z pomocy medycznej, psychologicznej i innych form wsparcia, osobowymi i społecznymi umiejętnościami życiowymi niezbędnymi dla ochrony, poprawy i utrzymania zdrowia.

Reforma programowa z 2007 r. nie wprowadziła żadnych zmian w nauczaniu przysposobienia obronnego oraz wybranych ścieżek edukacyjnych.

W podstawie programowej zmienionej rozporządzeniem z 2008 r. po raz pierwszy pojawia się określenie szkoły ponadgimnazjalne. Kształcenie na tym etapie edukacyjnym nawiązuje do etapu III, tworzy z nim programową spójną całość i stanowi fundament wykształcenia, umożliwiając zdobycie zróżnicowanych kwalifikacji zawodowych, a następnie ich późniejsze doskonalenie lub modyfikowanie, otwierając proces kształcenia się przez całe życie. Aby widoczna była programowa spójność od roku szkolnego 2012/2013 przedmiot *Przysposobienie obronne* zastąpiono *Edukacją dla bezpieczeństwa*, przedmiotem realizowanym również w gimnazjum.

Na poziomie szkoły ponadgimnazjalnej celem kształcenia edukacji dla bezpieczeństwa jest znajomość struktury obronności państwa (uczeń rozróżnia struktury obronności państwa, rozumie ich rolę oraz zna formy spełniania powinności obronnych przez organy administracji i obywatele), przygotowanie do sytuacji zagrożeń (uczeń zna zasady postępowania w przypadku wystąpienia zagrożenia życia, zdrowia lub mienia, zna zasady planowania i organizowania działań), opanowanie zasad pierwszej pomocy (uczeń umie udzielać pierwszej pomocy poszkodowanym w różnych stacjach zagrażających życiu i zdrowiu).

Szczegółowe treści nauczania niestety zostały ograniczone w porównaniu z poprzednim programem nauczania przysposobienia obronnego. Ograniczona została również liczba godzin przeznaczonych na realizację materiału do jednej godziny tygodniowo w cyklu kształcenia. Obecnie obowiązująca podstawa programowa zawiera następujące zagadnienia:

- system obronności Rzeczypospolitej Polskiej, powinności obronne władz samorządowych, instytucji i obywateli;
- Siły Zbrojne Rzeczypospolitej Polskiej;
- ochrona ludności i obrona cywilna;

- zagrożenia czasu pokoju, ich źródła, przeciwdziałanie ich powstawaniu, zasady postępowania w przypadku ich wystąpienia i po ich ustąpieniu;
- zagrożenia występujące podczas wojny;
- pierwsza pomoc w nagłych wypadkach (zachowanie ratownika).

„W zakresie zmian programowych w treściach wprowadzonego przedmiotu odchodzi się od tradycyjnie pojmowanego bezpieczeństwa, utożsamianego z zdolnością do przeciwdziałania zagrożeniom zewnętrznym, kojarzonym zazwyczaj z działaniami wojennymi. Współcześnie o wiele większego znaczenia nabiera kształcenie umiejętności radzenia sobie z wieloma zagrożeniami, niemającymi cech typowych zagrożeń zewnętrznych. Kierunek kształcenia został przeniesiony ze zdecydowanie proobronnego na bezpieczeństwo ogólne i przygotowanie na wypadek zagrożeń życia i zdrowia. Przedmiot nie zawiera również tematyki szkolenia strzeleckiego oraz terenoznawstwa. Ponadto jego zakres tematyczny w znacznie szerszym stopniu odnosi się do zagadnień z zakresu ratownictwa medycznego i zachowania się w sytuacjach kryzysowych”²⁷.

Podsumowanie

Edukacja dla bezpieczeństwa jest niezbędnym elementem procesu edukacyjnego na wszystkich jego etapach. Niezmiernie ważne jest przygotowanie każdego człowieka do umiejętnego zachowania się w sytuacji zagrożenia, a najlepszym sposobem do takiego przygotowania jest prowadzenie działań edukacyjnych już od najmłodszych lat. W ostatnich latach, w środkach masowego przekazu podawane były przykłady dzieci, które umiejętnie reagowały w sytuacji zaśląbnięcia rodzica, pożaru czy innego zagrożenia. Dzieci te doskonale pamiętały numer alarmowy oraz sytuacje, w jakich z niego się korzysta. Jest to dowód na to, że warto, a nawet trzeba uczyć zasad bezpieczeństwa dzieci możliwie najmłodsze.

Analizując treści nauczania edukacji dla bezpieczeństwa na poszczególnych etapach edukacyjnych po pierwsze dostrzega się ich zmiany. Na przestrzeni pięciu lat Ministerstwo Edukacji Narodowej wprowadziło cztery zmiany, z których ostatnia z 2008 roku najbardziej zmieniła sposób i zakres kształcenia. Zmiany wprowadzone w przedszkolu, szkole podstawowej czy gimnazjum można określić jako pozytywne, gdyż zwiększony został katalog nauczanych treści i organizacja nauczania (rezygnacja ze ścieżek edukacyjnych, wprowadzenie nowego przedmiotu). Modernizacja programu nauczania w szkole ponadgimnazjalnej natomiast przyniosła ogranicze-

²⁷ A. Pieczywok, *Edukacja dla bezpieczeństwa wobec zagrożeń i wyzwań współczesności*, AON, Warszawa 2012, s. 156-157.

nie treści programowych i zmniejszenie liczby godzin w cyklu kształcenia przeznaczonych na edukację dla bezpieczeństwa, czego nie można nazwać pozytywną zmianą.

Warto jednakże zauważyć, że niezmiernie trudnym zadaniem jest programowanie procesu edukacji dla bezpieczeństwa w warunkach demokracji, która polega na określeniu, jakie umiejętności powinien posiadać obywatel w celu przeciwdziałania zagrożeniom. Nie jest sprawą prostą opracowanie „listy zagrożeń, których świadomość byłaby z jednej strony powszechna i odczuwalna, z drugiej zaś dająca się relatywnie szybko przełożyć na program działania, którego składową byłoby określenie niezbędnych umiejętności obywatelskich”²⁸.

Zaprezentowane zmiany programowe uwzględniały wzrost liczby i zróżnicowanie społecznie rejestrowanych zagrożeń, co widoczne jest w poszerzonym programie nauczania na poszczególnych etapach (z wyjątkiem szkoły ponadgimnazjalnej).

Zakres programowy edukacji dla bezpieczeństwa nie gwarantuje odpowiedniego przygotowania młodego człowieka do umiejętnego reagowania na zaistniałe zagrożenia. W procesie edukacji istotną rolę odgrywa przede wszystkim nauczyciel, jego kwalifikacje, kompetencje i zaangażowanie oraz sposób, w jaki zaprezentowane treści programowe będzie przekazywał uczniom.

Bibliografia

1. Adamkiewicz M., *Cele wychowania żołnierzy polskich w warunkach sojuszu z NATO*, [w:] *Międzynarodowe i wewnętrzne aspekty członkostwa Polski w NATO*, red. Fehler W., Tymanowski J., Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 1999.
2. Fehler W., *Bezpieczeństwo wewnętrzne współczesnej Polski. Aspekty teoretyczne i praktyczne*, Wydawnictwo Arte, Warszawa 2012.
3. Gołębiowski J., *Edukacja dla bezpieczeństwa*, „Edukacja dla bezpieczeństwa. Czasopismo dla dyrektorów i nauczycieli”, styczeń-luty 2001, nr 1(2).
4. Jankowska A., Wiśniewska A., *Edukacja dla bezpieczeństwa. Informacja*, MSWiA, Departament Bezpieczeństwa i Porządku Publicznego, Warszawa 2004.
5. Okoń W., *Słownik pedagogiczny*, PWN, Warszawa 1975.
6. Pieczywok A., *Edukacja dla bezpieczeństwa w warunkach zmian społecznych i kulturowych*, „Zeszyty Naukowe AON” 2012, nr 3(88).

²⁸ S. Zalewski, *Obywatelski wymiar bezpieczeństwa*, [w:] *Uwarunkowania procesu edukacji dla bezpieczeństwa*, red. J. Kunikowski, UPH Siedlce 2012, s. 111.

7. Pieczywok A., *Edukacja dla bezpieczeństwa wobec zagrożeń i wyzwań współczesności*, AON, Warszawa 2012.
8. Świniarski J., *Edukacja dla bezpieczeństwa jako najnowsza koncepcja wychowania metawojkowego i metaobronnego czasów globalizacji*, [w:] *Współczesne trendy w edukacji dla bezpieczeństwa. Kształcenie – wychowanie – motywowanie*, red. T. Szczurek, WAT, Warszawa 2011.
9. Wierzbicki G., *Przygotowanie obronne społeczeństwa. Tradycyjne i współczesne ujęcie problematyki*, [w:] *Uwarunkowania procesu edukacji dla bezpieczeństwa*, red. J. Kunikowski, UPH Siedlce 2012.
10. Zalewski S. *Obywatelski wymiar bezpieczeństwa*, [w:] *Uwarunkowania procesu edukacji dla bezpieczeństwa*, red. nauk J. Kunikowski, UPH Siedlce 2012.

Akty prawne

11. *Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty* (Dz. U. z 2004, Nr 256, poz. 2572 z późn. zm.).
12. *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 15 lutego 1999 r.* (Dz.U. z 1999 r. Nr 14, poz.128) wraz z załącznikami.
13. *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 26 lutego 2002 r.* (Dz. U. z 2002, Nr 51, poz. 458) wraz z załącznikami.
14. *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 sierpnia 2007 r.* (Dz. U. z 2007 r. Nr 157, poz. 1100) wraz z załącznikami.
15. *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r.* (Dz. U. z 2009 r., nr 4, poz. 17) wraz z załącznikami.
16. *Rozporządzenie ministra edukacji narodowej z 28 sierpnia 2009 r. w sprawie sposobu realizacji edukacji dla bezpieczeństwa* (Dz. U. z 2009r., nr 139, poz. 1131).
17. *Ustawa z dnia 22 maja 2009 r. o zmianie ustawy o powszechnym obowiązku obrony Rzeczypospolitej Polskiej oraz ustawy o kulturze fizycznej* (Dz. U. z 2009 r., nr 97, poz. 801).
18. *Zalecenie Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 23 kwietnia 2008 r. w sprawie ustanowienia europejskich ram kwalifikacji dla uczenia się przez całe życie* (2008/C111/01).

Liczba znaków ze spacjami: 42 622